

ТУРКИСТОН ЖАДИДЛАРИНИНГ МАЪРИФАТПАРВАРЛИК
ФАОЛИЯТИ

Саидакбар Агзамходжаев

*Ўзбекистон халқаро ислом академияси
“Ислом тарихи ва манбашунослиги IRCICA”
кафедраси профессори, тарих фанлари доктори*

Калит сўзлар: жадидлар, маърифат, таълим-тарбия, миллий матбуот, хайрия жамияти,

Аннотация: Мақолада Туркистонда XIX аср охири – XX аср бошларида юзага келган жадидчилик ҳаракати ва йўлбошчиларининг илм-маърифат ва ёшлар таълим-тарбиясини янгилашга оид қарашлари ва амалий фаолияти, жадид маърифатчиларининг илмий- маърифий, маданий ва маънавий мероси кўрсатиб берилган.

Мустақиллик йилларида Ўзбекистонда амалга оширилаётган туб ўзгаришлар замирида тарих фани ривожига ҳам янги босқичга кўтарилди. Ўзбекистон Республикаси Президенти Ш.Мирзиёев таъкидлаганидек, “...бизнинг мамлакатимиздагидек бой тарих, боболаримиздек буюк алломалар ҳеч қаерда йўқ. Бу меросни чуқур ўрганишимиз, халқимизга, дунёга етказа билишимиз керак” [1].

Ҳозирда тарих фани олдида турган муҳим вазифалардан бири, совет ҳукмронлиги даврида Ўзбекистонда кечган жараёнларни чуқур таҳлил қилиш ва илмий асосланган хулосалар чиқариш ғоятда муҳим саналади. Хусусан, XX асрнинг 20-30 йилларида Ўзбекистон ижтимоий ҳаётига ҳукмрон мафқурани сингдиришда маданий-маърифий муассасаларнинг тутган ўрнини аниқ ва изчиллик асосида тадқиқ этиш муҳим илмий аҳамиятга эга.

Туркистонда XIX аср охири – XX аср бошларида юзага келган жадидчилик ҳаракати Ватанимиз тарихида муҳим саҳифа очди. Ўша даврнинг энг илғор кучлари саналган жадидлар бир замонлар дунё цивилизациясига улкан ҳисса қўшган ўлка жаҳон тараққиётидан ортда қолаётганини теран ҳис қилиб, жамиятни тубдан ислоҳ этишга интилдилар. Туркистон ўлкасини мустамлака кишани ҳамда асрий қолоқликдан озод этиш, мазлум халқ қалбига маърифат зиёси ва эрк туйғусини сингдириш, жамиятга бахт йўлини кўрсатиш маърифатпарварларнинг бош маслаги эди. Маҳмудхўжа Бехбудий, Мунаввар қори Абдурашидхонов, Абдурауф Фитрат, Абдулла Қодирий, Абдулҳамид Чўлпон, Абдулла Авлоний каби ўнлаб хур фикрли тараққийпарварлар ана шу эзгу мақсад йўлида фидокорона курашдилар.

Жадид намояндалари саъй-ҳаракати билан янги усулдаги мактаблар, нашриётлар, кутубхоналар, хайрия жамғармалари ташкил қилинди, газетажурналлар таъсис этилди.

Жадидлар ўзлари ташкил этган матбуотда ўз ғоя-фикрларини эълон қилиб, халқ орасида кенг маърифатчилик ишларини олиб бориб халқни «ҳар вақт ғафлат уйқусидан ўйғотувчи», «миллат онгининг очқичи» эканлигини намоён этиб ўлка аҳолисини хур фикралшга ва катта сиёсий курашга ҳозирлай олди. Бу даврда “Ерк”, “Турон”, “Маориф ҳаваскорлари”, “Тараққийпарварлар”, “Ўқитувчилар жамияти” каби уюшмалар пайдо бўлди. Мунаввар қори Абдурашидхонов айтганидек, “Уларнинг бутун умиди Россиядаги инқилоб жараёнида маҳаллий аҳолини миллий, диний чеклаш ва жабрлашдан озод қилиш, уларнинг ҳақҳуқуқларини европаликлар билан тенглаштириш, хилма-хил мактаб ва матбуот ишлари ҳамда турли-туман жамиятлар ташкил этишга кенг имконият яратишга қаратилган эди”.

Жадидчилик ҳаракатининг етук сиймоларидан **Самарқандда** Маҳмудхўжа Бехбудий, **Тошкентда** Мунаввар Қори Абдурашидхонов, Убайдуллахўжа Асадуллахўжаев, Тошпўлатбек Норбўтабеков, Абдулла Авлоний, **Бухорода** Абдурауф Фитрат, Файзулла Хўжаев, Абдувоҳид Бурҳонов, Садриддин Айний, **Қўқонда** Ашурали Зоҳирий, Обиджон Маҳмудов, Ҳамза, **Оренбургда** Аҳмад Бойтурсун, Мирёкуб Дулат, **Андижонда** Абдулҳамид Сулаймон ўғли Чўлпон, Саъдуллахўжа Турсунхўжаев, **Хоразмда** Полвонниёз ҳожи Юсупов, Бобоохун Салимовлар халққа зиё тарқатишда, миллий матбуотни ривожлантиришда ва миллий давлатчилик қуришда кенг қамровли фаолият олиб боришди.

Жадидлар бу даврда “**озодлик, тенглик ва адолат**” шиори остида ишладилар. Уларнинг 1916 йил мардикорликка олиш воқеасига муносабати ғоятда эътиборга моликдир. Жадидларнинг мардикорларни қайтаришга уринишлари Россияда 1917 йил феврал инқилоби бошланиши билан тўла амалга ошди. Бу ҳодиса эл орасида уларнинг обрўсини кўтарди. Мазкур ҳолат жадидлар маърифатчиликдан ижтимоий-сиёсий ҳаракатга аллақачон ўтганликларини билдирар эди.

Жадид маърифатчиларининг эркпарварлик ва ташқи сиёсий ҳамда ижтимоий алоқалари тизимини ўрганишда Маҳмудхўжа Бехбудийнинг ҳам аҳамияти юксак бўлганлигини эътироф этиб ўтиш керак. Маҳмудхўжа Бехбудий олим сифатида тарих фалсафаси нуқтаиназаридан тарихий қонуниятларни айримларини Туркистон тарихи мисолида кўрсатади ёки асослайди.

Маҳмудхўжа Бехбудийнинг “Ойна” журнали, “Самарқанд” ва бошқа газеталарда ижтимоий-сиёсий соҳадаги ҳар бир мақоласини “Ўзбекистон тарихи”, “Жаҳон тарихи”, “Маданиятшунослик” ва бошқа фанларга тегишли бўлимларида, айниқса XIX асрнинг охири ва XX аср бошларидаги давр тарихини

ўрганишда фойдаланиш мумкин. Чунки Маҳмудхўжа Бехбудий олим сифатида Туркистоннинг тушкунлик ҳолатини сабабларини очиб бера олган. Шунингдек, Туркистоннинг оғир тушкунликдан чиқариш йўлларини аниқ ва равшан кўрсатиб берган.

Жадидчилик ҳаракатининг муҳим фаолиятларидан бири миллий матбуот ва журналистикасига асос солиш бўлди. Жадидлар ўз даврида халқнинг саводхонлик даражасини оширмасдан, маданий ахлоқий жиҳатдан халқ онгини ривожлантирмасдан самарали натижага эришиб бўлмаслигини билар эдилар. Шу сабабдан ҳам асосий эътибор халқнинг ижтимоий-ҳуқуқий онгини оширишга қаратилганлиги ҳам бежиз эмас эди.

Маърифатчилик асосан уч соҳа орқали тезкор тарзда тараққий топиб борди. Булар – **маориф** (янгича мактаблар очиш, таълим усулини янгилаш), **санъат** (бадий адабиёт, театр) ва **матбуот**. Пировард мақсад миллатни, бир томондан, илмли - маърифатли қилиш бўлса, иккинчи томондан, унинг ахлоқий даражасини юксалтириш ва ана шу икки жиҳатнинг уйғунлашуви натижасида ўзлигини, ўз қадрини англаган билимли шахсни вояга этказиш эди. Туркистон маърифатчилари томонидан ана шу мақсадни амалга ошириш йўлида катта ишлар қилинди.

Жадидчилар асосий эътиборини жамиятда маънавиятни ривожлантиришга қаратдилар. Улар янги усулдаги мактабларни ташкил этиш, газеталар чиқариш, дарслик ва ўқув қўлланмаларини нашр этириш, Фарбнинг янги маданият ва технология услубиятларини жорий этиш заруриятини ҳамда уни Туркистонда тарғиб этиш орқали миллий-дунёвий таълимни юзага келтириш, маънавий ҳаётни янгилаш ва бойитиш орқали миллий ўзликни англашни юксалтиришга замин яратишга интиланлар.

Бундай сиёсий ёндашув бевосита жамиятда адолатли-демократик давлат қурилишининг асосларини ривожланишига хизмат қиладиган назарий омиллар эканлигини эътироф этмасдан бўлмайди. Албатта, улар ўша тарихий даврда демократиянинг том маънодаги кўринишларидан узоқда бўлганлар.

1917-1918 йилларда жадидлар миллий-маданий мухторият қурилиши тамойилларини улкан ривожлантиришнинг амалий дастурларни, Туркистонда давлатчилик шакли ва уни бошқариш ваколатлари, барча соҳалар бўйича қонунларни жорий этиш, суд органларини ташкил қилиш, давлат тузилмаларини яратиш каби масалаларига катта эътибор беришган. Аммо, шу давр сиёсий шароити ҳамда ерли халқнинг тушунчасида Туркистонда мустақил демократик жамият қуриш тўғрисидаги қарашлари бир мунча чекланганлигини кўрамыз. Бехбудийнинг “Туркистон маданий мухторияти лойиҳаси” дастурида тўла мустақил демократик жамият тўғрисида эмас, давлатнинг автономия шакли назарда тутилади [2].

1917 йилдаги Умумтуркистон мусулмонларининг қурултойида ҳам давлатчилик қурилиши тўғрисидаги қарашларда демократик ёки федератив шакллари тўғрисида баҳс олиб борилади. Аммо, уларнинг демократия ва федерация тўғрисидаги қарашлари ҳам аслида конституцион монархия тузумидан ташқарига чиқиб кетолмасди [3].

Айнан шу давр воқеа-ҳодисалари баёни, тафсилотлари ҳамда муваффақиятсизликнинг сабабларига Мустафа Чўқай “Истиқлол жаллодлари” асарида қўйидагича таъриф беради: “Биринчидан, объектив омиллар: ...Биз курашга ўзимиз танлаган фурсатда эмас, Русия инқилоби жараёнини келтириб чиқарган вазият ижоботи билан киришдик. Иккинчидан, субъектив, яъни ўзимиздан бўлган омиллар: Миллий манфаатлар йўлида курашиш лозимлигини билганлари ҳолда туркистонликлар ўзаро кучли бирлик қура олмадилар ва бунга улгурмадилар” [4].

Туркистон Мухториятининг ташкил топиши, унинг сиёсий фаолияти, сўнгра инқирози масалалари тарихчи ва адабиётшунос олимлари асарларида ўз ифодасини топган [5].

Жадидчилик аслида маърифатпарварлик ҳаракатининг кўриниши бўлиб, унинг намояндалари мамлакатни қолоқликдан чиқариш ва миллий тараққиётга эришишнинг маърифий йўлини кўрсатдилар.

Жадидлар ҳар хил хайрия жамғармаларини ташкил этиш, бой ва бадавлат кишиларнинг ортиқча маблағларини миллат ва Ватан манфаати йўлида сарфлашга ҳам катта эътибор бердилар. Тошкентда 1909 йилда “Кўмак”, 1910 йилда эса “Тарбия атфол” ва Бухорода 1913 йилда “Дорул ожизин” хайрия жамиятлари ташкил этилади. Уларнинг олдида қўйилган асосий мақсад сармоя топиб, жадид мактабларига ёрдам бериш ва иқтидорли ёшларни Туркия ва бошқа хорижий мамлакатларга ўқишга юборишдан иборат бўлди.

Шундай қилиб, хулоса ўрнида айтиш мумкинки, жадидлар Туркистон мустақиллигини авваламбор зиёли бўлиш орқали кўра олишган эди. Шунинг учун ҳам аксари ҳодисаларда оғир-босиқлик билан муносабатда бўлиб, имкон борича тинчлик йўлидан боришга интилишган. Жадидчилик ҳаракати намояндалари ўз даврида Туркистонда бўлаётган ҳар қандай воқеа ҳодисаларни босиқлик билан кузатиб, уларга ўз жавобларини бериб борган бўлсалар-да, халқни зинҳор ва зинҳор исёнга даъват этишмади. Бунинг сабаби жадидлар билишардики, ҳар қандай исёнлар энг аввало мана шу халқнинг зарарига ишлайди ва албатта халқ турмушини оғирлаштиришга хизмат қилади.

Жадидларнинг таълим ва ижтимоий ҳаётга доир илгари сурган фикрлари бугун ҳам ўз долзарблигини йўқотмаган. Шундай экан, биз жадид боболаримиз илгари сурган ғоялар асосида мустақиллигимизни янада мустаҳкамлашимиз ҳамда янги-янги марраларни забт этиб боришимиз ҳақида ёш авлод орасида

тушинтириш ишларини олиб бориш ҳам долзарб ҳисобланади.

Фойдаланган адабиётлар рўйхати:

1. Мирзиёев Ш.М. Ислом цивилизацияси маркази қурилиши билан танишувда билдирилган фикрлар. 21 декабр, 2018 йил. <https://www.gazeta.uz>.
2. Бехбудий М. Туркистон маданий мухторияти лойиҳаси. Жаҳон адабиёти, 2003 йил, Август. Б.146.
3. Дўстқораев Б. Ўзбекистонда янги давлатчилик маърифати. Жамият ва бошқарув, 1997 йил, 2-сон. Б.13.
4. Чўқай М. Истиқлол жаллодлари. -Т.: Ғ.Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти. 1992. Б.6.
5. Аъзамхўжаев С. Туркистон Мухторияти: миллий демократик давлатчилик учун кураш тажрибаси. -Т.: Маънавият, 2000. Б.6-28.; Қосимов Б. Миллий уйғониш. -Т.: Маънавият, 2002, Б.8.